

POLUGLASOVI U STAROSLAVENSKIM EPIGRAFSKIM SPOMENICIMA

Olga NEDELJKOVIĆ, Beograd

Kada su prije sto pedeset godina prvi tvorci slavenske filologije na čelu sa Vostokovom u Rusiji i sa Dobrovskim i Šafarikom na Zapadu rekonstruirali fonetsku i pravopisnu strukturu ćirilo-metodskog jezika, koji je postao za niz stoljeća općeslavenski književni jezik, kao osnova za to poslužili su Ostromirovo i Rejmsko jevanđelje i homilije u Kločevu zborniku. Kasnije su se tome pridružili Suprasalski zbornik, Marijinsko, Zografsko, Asemanovo i Savino jevanđelje, liturgijski sinajski glagoljski tekstovi, Kijevski odlomci misala, Hilendarski listići, Listići Undoljskog, i krajem prošlog stoljeća prvi datirani epigrafski spomenik — Samuilov natpis iz 993. godine, a onda Makedonski ćirilski listić, Odlomci ohridskog jevanđelja, Makedonski glagoljski listić, nešto kasnije i Zografski listići i sada Eninski apostol. Ti su tekstovi, uza sva kolebanja i pojedinačne nedosljednosti, otkrili ipak jedan određeni sistem sa unutar-njom zakonitošću, iz kojeg su prirodno i organski slijedili posebni putevi evolucije na raznim područjima slavenskog svijeta. Takav rekonstruirani sistem ćirilo-metodskog pravopisa, »staroslavenski kanon«, stvarno nije u potpunosti ostvaren ni u jednom od sačuvanih spomenika, ali je ta, zaista genijalna rekonstrukcija prvobitnog sistema i njegove evolucije dobila značaj mjerodavnog hronološkog kriterija za datiranje slavenskih rukopisa starijeg razdoblja do definitivnog formiranja tzv. srednjobugarske i njoj savremenih redakcija. Klasičan primjer toga predstavlja čuvena Jagićeva studija o Dobromirovu jevanđelju.¹ Na osnovu osobina jezika i ortografije Jagić je ustanovio da ono ne može pripadati XI vijeku, jer je izgubilo prvobitnu pravilnost kod upotrebe nazala, a sa druge strane ne može se staviti u XIII v., jer još nema normiranu »zamjenu jusova«.

¹ V. Jagić, Evangelium Dobromiri, ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrhunderts I, II, Wien (Sitzungsberichte B. 138 i 140) 1898.

Time je Dobromirovo jevanđelje postalo ujedno paleografsko »mjerilo« za XII v., iako se njegova grafija odlikuje vanrednom arhaičnošću, ostavljajući u tom pogledu za sobom ne samo kaligrafske spomenike XI v., već i Savinu knjigu. Slijedeći istu metodu, Ščepkin je pomjerio Listiće Undoljskog u XII v., uzimajući u obzir da u njima postoji samo jedan jer.² Najzad, sada Lunt iz istih razloga isključuje iz »kanona« i nedavno pronađeni Eninski apostol, koji njegovi izdavači na bazi paleografskog i pravopisnog kriterija stavljaju u XI v.³

Ne bi bilo pravedno prekoravati studij staroslavenskih spomenika zbog podcjenjivanja teritorijalnog faktora — dijalekatskih osobina koje se mogu naslućivati u pravopisnim osobitostima pojedinih tekstova. Prema njima ne samo što su postavljeni zaključci o kraju, gdje su ti tekstovi mogli nastati, već i o područjima, sa kojih su potekli predlošci ruskih prijepisa, kao što je na pr. teren Preslavske škole za predloške Ostromirova jevanđelja i Zbornika 1073. godine, ohridsko-makedonsko područje za predloške Jevgenijevskog i Tolstojevskog psaltira. Ali opća šema »kanona« nije se zbog toga kolebala i dijalekatske varijante na tom području nisu mogle biti hronološki određene, budući da se sama hronologija staroslavenskih rukopisa određivala na osnovu stepena njihove blizine ili udaljenosti od »kanona«. Pa, ipak, već je u XI, a možda i u X vijeku potpuno očevidno znatno razilaženje među slavenskim jezicima. Freisingenski (Brižinski) odlomci s dosljednom latinskom transkripcijom »sveti« i »mučenici« nesumnjivo svjedoče da je na području tadašnjeg slovenačkog jezika nazalitet već bio potpuno izgubljen. Isto tako »počah« u Ostromirovu jevanđelju iz 1056. g. ukazuje da ni Rus u to vrijeme nije osjećao nazalitet. Marijinsko jevanđelje sa čestim »sobota«, »bodet«, »bodot« i sl. dokumentuje gubljenje nazaliteta u XI vijeku i na južnoslavenskom »jusovskom« području, ili barem na jednom od njegovih dijalekatskih terena. Pojedini primjeri upotrebe jusova u hrvatskim i srpskim spomenicima XII—XIII v. svojim denazalizovanim oblicima dokazuju da se i ovdje u to doba nazalitet izgubio. Ali Muntimirus na hrvatskom reljefu IX v., Montimiros za srpskog kneza kod Konstantina Porfirogenita u sredini X v., rusko

² V. N. Ščepkin, »Листки Ундольского«, Русский Филологический Вестник т. 49, 1902.

³ H. G. Lunt, On the Loss of Declension in Bulgarian and Macedonian, Die Welt der Slaven, Jahrgang X, Heft 3—4, Wiesbaden (Otto Harrassowitz) 1965, str. 307, bilješka 2. K. Mirčev, Hr. Kodov, Енински апостол старобългарски паметник от XI в., Sofija, 1965.

Gorunšta na Gnjezdovskom ćupu iz prve polovice X v., i dekomponovani *en* i *om* na mjestu *ę* i *o* u riječima koje su Mađari početkom X v. preuzeli od Panonskih Slavena, kao i konsekventna upotreba jusova u Kijevskim listićima govori za to da su u IX—X stoljeću nazali još postojali na čitavom slavenskom području, vjerojatno sa različitim stepenom dekomponovanosti. Analogno tome očevidno je da na južnoslavenskom »jusovskom« terenu u XI v. nije postojao ni jednoličan izgovor poluglasova, što je dokumentovano, kako različitim stepenom konsekventnosti u njihovoj upotrebi u rukopisima, tako i različitim refleksima njihove vokalizacije. Značajna studija prof. Skoka »O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike« vrlo dobro je formulirala tu činjenicu: »Za lingvistu naučnika južnoslavenski dijalekti čine jednu cjelinu sa lokalnim varijacijama koje se grupišu geografski i čine među sobom prelaze, nijanse, veće i manje srodnosti.«⁴ Ne može biti sumnje da te nijanse na svim dijalekatskim terenima nisu nastajale istovremeno, i prema tome ne mogu se uzimati za osnov hronološkog kriterija, ako njihova pismena dokumentacija nije određena hronološkim podacima.

Ovu hronološku bazu neočekivano su pružili slavenskoj filologiji epigrafski spomenici, koji su srećom otkriveni u toku posljednjih decenija. Ti podaci umnogome pokolebljuju naše obične predstave o hronologiji staroslavenskog kanona, a sa tog gledišta još nisu bili podvrgnuti dubljoj i sistematskoj analizi. Tek 1955. godine pokušala je Vera Ivanova primijeniti ta historijska saznanja na jezičnu građu i došla je do niza zaključaka, koji zbog svoje revolucionarnosti nisu ni bili prihvaćeni, niti su iscrpno provjereni.⁵ Pojedine studije, kao što su Bogdanova o Dobrudžanskom natpisu iz 943. godine, G. Mihaile o glagoljskom natpisu u Dobrudži, T. Toteva o dva novopronađena preslavska natpisa, proširuju naša saznanja na tom području i otvaraju nove vidike.⁶ Najzad dva članka V. Štefanića i V. Mošina o najstarijoj slavenskoj epigrafici u Ohridskom jubilarnom zborniku, posvećenom proslavi 1050-godišnjice Klimenta Ohridskog, ukazuju na historijsko-lingvističku važnost te građe i

⁴ P. Skok, O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike, JF, XII, Beograd, 1933, str. 91.

⁵ St. Stančev, V. Ivanova, M. Balan, P. Bоев, — Надписът на чърғубиля Мостич, Sofija, 1955, str. 43—144.

⁶ D. P. Bogdan, Добруджанская надпись 943 года, Romanicoslavica I, Bucureşti, 1958, str. 88—104. — G. Mihaile, Старославянские надписи, открытые в д. Басарабъ (обл. Добруджа), Revue Romaine de linguistique, t. IX, No 2 Bucarest, 1964, 149—169. — T. Totev, Два нови старобългарски надписа от Преслав, Български език, god. XVI, 1966, kn. 1, str. 39—45.

daju sintetički pregled sačuvanih epigrafskih spomenika do kraja XII v.⁷ »Njihovo svjedočanstvo je to dragocjenije što su oni djelomice direktno ili indirektno datirani i što su svi sigurno lokalizirani. Slabija strana knjiških spomenika je baš u tome što nisu datirani i što im nije tačno utvrđeno mjesto gdje su pisani. Njihovo se nalazište nikako ne poklapa s mjestom njihova postanja kao što je kod epigrafskih spomenika. Osim toga u posljednje se vrijeme pronašlo epigrafskih spomenika koji se hronološki znatno više približuju vremenu postanja glagoljskog pisma nego knjiški spomenici, a s druge strane niz novootkritih spomenika potvrđuje i evoluciju glagoljskog pisma i njegov udio u formiranju mlađeg grafijskog sistema tj. ćirilskog.«⁸

Ovaj članak ima zadatak da analizira problem evolucije poluglasa, najrevolucionarnijeg procesa koji je uzdrmao fonološke strukture i prouzrokovao korjenite izmjene u razvoju svakog pojedinog slavenskog jezika. Kao što je spomenuto, V. Ivanova je smjelo ustala protiv starog mjerila evolucije jerova za hronologiju, tvrdeći da se izjednačavanje jerova, njihova redukcija i sl. ne mogu uzeti kao dokazi mlađeg postanka jednog ili drugog spomenika (str. 77). Još prije toga je Lj. Stojanović prilikom analize Temničkog natpisa istakao relativno značenje pravopisnih faktora za preciziranje hronologije staroslavenskih spomenika, premda je u njegovo doba jedino Samuilov natpis iz 993. g. mogao poslužiti kao pouzdan kriterij.⁹ U smislu gore rečenog mi smatramo da je problem poluglasa u okviru staroslavenskog kanona u prvom redu dijalekatski i sa tog gledišta želimo pregledati poznatu nam epigrafsku građu sa posebnim obzirom na njezinu teritorijalnu pripadnost.

*

Najstarija datirana epigrafska građa nađena je u preslavskoj oblasti, području gdje se rodila i formirala pravopisna i grafijska škola Simeunova »Zlatnog doba«.

⁷ Vj. Štefanić, Првобитното словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика u zborniku »Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски«, Ohrid, 1966, str. 13—33. V. Mošin, Најстарата кирилска епиграфика u istom zborniku, str. 35—44.

⁸ Vj. Štefanić, Cit. d., str. 23.

⁹ Ljub. Stojanović, Темнички натпис X—XI века, ЈФ, I, Beograd, 1913, str. 8.

Dva najstarija datirana preslavska natpisa iz 893. godine čitaju se, nažalost, s vrlo velikom mukom, a pojedini dijelovi u njima su potpuno nestali. To je ime kneza Borisa¹⁰ i fragmenti zapisa o državnom saboru koji je predao vlast Simeunu.¹¹ Vanredno su interesantni po tome što sadrže poluglasove glagoljskog tipa, ali za naše pitanje nisu relevantni, budući da se u svakom natpisu *jer* javlja samo na jednom mjestu, a pored toga oni su toliko nejasni da se ne može potpuno vjerovati rekonstrukciji Goševa. Ja lično na mjestu nisam mogla jasno uočiti krajnji *jer* u imenu Borisa.

Međutim, kratki zapis oko krsta na zidu južnog ulaza u narteks¹² jasno sadrži oba jera, takođe glagoljskog oblika, koji su etimološki pravilno upotrijebljeni: *(ži)zъ tvoreъ krъstvъ*.

Isto tako etimološki pravilno dolazi glagoljski *ъ* i kod Simeunova imena na grafitu sjevernog ulaza u naos.¹³

Na fragmentima grafita kod južnog ulaza u naos, koje Gošev interpretira kao imena Borisove porodice,¹⁴ glagoljski poluglas u riječi *(kъn)ędzъ* skoro je sasvim nevidljiv, ali, ako ga je Gošev prije desetak godina još mogao kopirati, ovo tanko *jer* je upotrijebljeno etimološki tačno.

Keramička pločica sa dvojezičnim grčko-slavenskim tekstom očevidno prikazuje primjer školskog vježbanja, a koju je Gošev prvobitno stavio u kraj IX — početak X v., a kasnije u XI—XII v.,¹⁵ izgleda, da se ipak mora staviti u prvu polovicu X v. Ne može ići u doba starije od definitivnog formiranja ćirilice, ali nema oblika koji bi je nesumnjivo pomjerali u XI v. Naprotiv, padaju u oči primjeri utjecaja glagoljske grafike kod *Č* i kod *ъ*, a i krst je istog tipa kao na stubovima sv. Nauma. Za pitanje poluglasa pločica je značajna, jer upotrebljava oba ćirilska *jera*, i koliko se to može naslućivati iz sačuvanih dijelova riječi, možemo nagađati da im je upotreba bila etimološka: *svъ večerъ*, *kъ večeru* i dr.

¹⁰ I v. Gošev, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в., Sofija, 1961, str. 49—50, tabl. II, V. Mošin, Najstarata kirilska epigrafička, str. 37 tabl. I, 4.

¹¹ Gošev, Cit. d., 52—54, tabl. III, — Mošin, str. 37, tabl. I, 5.

¹² Gošev, str. 66—67, tabl. VII^a, VII^b. Mošin, str. 37, tabl. I, 7.

¹³ Gošev, str. 71, tabl. X^a, X^b. Mošin, str. 37, tabl. I, 10.

¹⁴ Gošev, str. 71—72, tabl. XI^a, XI^b. Mošin, tabl. I, 6.

¹⁵ V. Ivanova, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал, str. 79, tabl. 19^b. Gošev, Българо-гръцки фрагмент от Преслав, ГИМ, V (1926—1931), Sofija, 1933, 233—251. Isti, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX—X в., str. 95, tabl. XXI.

Iz doba definitivnog formiranja ćirilice, vjerojatno sa početka X v., pronađen je u Preslavu u crkvi-kosturnici »Selište« drugi primjerak pečata Georgija sinkela bugarskog, koji glasi: *Gi pomozi tvoemu robu Georgiu čr̄n̄bcju i synkelu bl̄gar̄bs(kumu)*.¹⁶ Tekst pečata nedvojbeno je potvrda etimološke upotrebe jerova (ѣ i ѥ). Grupe *br, *bl predstavljene su u skladu sa staroslavenskom normom.

Hronološki na slijedeće mjesto treba staviti natpis monaha Ananije, nađen 1947. godine u ruševinama starog Eskusa na obali Dunava.¹⁷ Sadržajno vezan sa antibogumilskim Slovom Kozme Presvitera, spomenik i paleografski ide u sredinu X v. Posebno je zanimljiv, što za ѥ upotrebljava glagoljski oblik, dok ѣ ima poseban oblik (trokut sa vodoravnom crticom ulijevo), koji vjerojatno takođe potječe od prvobitnog glagoljskog oblika, a kojemu Gošev nalazi analogiju u Baščanskoj ploči. Upotreba jerova je etimološka: *proč(ьtet)ъ, d(a bō)detъ, (da proklъ)netъ, samъ, B(og)ъ, pomiluetъ; ali (Gospod)ъ, proklъnetъ*.

Međutim, Dobrudžanski natpis iz 943. godine predstavlja prvi datirani spomenik sa dosljednom upotrebom jednog jera.¹⁸ Spomenik je veoma važan sa paleografskog stanovišta, posebno s obzirom na upotrebu glagoljskog malog jusa — u smislu interpretacije Goševa, koja nam se čini pravilnom. Prihvativši Mareševo čitanje prvog retka *gъr̄bc̄hъ*, Bogdan smatra: 1) da ovaj spomenik dokazuje da »ješče v pervoj polovine X veka bezudarnye jery poterjali svoje fonetičeskoje značenie«; 2) i da prisustvo grupe *br̄* približava ovaj tekst spomenicima ruske redakcije (str. 102). Prvi stav Bogdana, u obliku kako je formulisan, ne može se prihvatiti. U stvari poluglasovi su u ovo vrijeme još čuvali svoju fonetsku vrijednost, pa čak i fonološku kao poluglasa. Pojavu jednojerovog sistema moramo promatrati ovdje kao rezultat depalatalizacije suglasnika, koja je obuhvatila velik dio južnoslavenskih dijalekata. Što se tiče drugog Bogdanovog stava, čini se da bi bilo preuranjeno staviti ovaj tekst u vezu sa ruskim jezikom, jer je utvrđeno da je pojava grupe *-br̄-* u ruskim spomenicima nešto kasnijeg datuma. Međutim i postojanje grupe *-br̄-* u ovom slučaju vrlo je problematično, ukoliko bi se

¹⁶ V. Ivanova, Cit. d., str. 84—86, tabl. 27.

¹⁷ Gošev, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX—X в., str. 79—83, tabl. XVI. — Mošin, Cit. d., tabl. II, 2.

¹⁸ F. V. Mareš, Dva objevely starých napisů (v SSSR u Smolenske a v Rumunsku), Slavia, XX, 4 (1951), str. 497—514. — Bogdan, Cit. d., gdje je navedena ranija literatura. — Gošev, str. 77—79, tabl. XV^a, XV^b. — Mošin, str. 38, tabl. II, 1.

prihvatile druge interpretacije čitanja prvog retka (Goševa ili Mošina). Bez obzira da li prihvatimo čitanje Goševa: (Q)gьrvi ěhv, ili Mošina: (I)gьrv i ěhv, ovdje, kao i dalje u riječi *dьnmi* (Bogdan — *Děmitrě*, Gošev i Mošin — *dьnmi*) — u čitavom tekstu doista nalazimo samo upotrebu ъ. Treba podvući da je u riječi *dьnmi* ispušten *jer* u slabom položaju između *n* i *m*.

Dosljednu upotrebu jednog ъ nalazimo u Teke-Kozludžanskom natpisu iz okoline prvobitne bugarske prijestolnice Pliske.¹⁹ Uzidan u crkveni zid za stalan pomen nekoliko »robova božijih«, pisan slovima epigrafsko-poslovnog tipa, ovaj natpis nije stariji od zapisa Ananije, ali može ići približno u to doba. U slabom položaju u sredini riječi *jerovi* se još čuvaju, kao i na kraju riječi. Kao primjer etimološkog odstupanja može se navesti *szьrdavьšaě*, gdje bi se poslije *z* očekivalo ъ. Dosljednu upotrebu ъ u ovom spomeniku V. Ivanova podvlači kao karakterističnu razliku tendenciji upotrebe ъ u spomenicima Preslavske škole (str. 99).

Primjer takve upotrebe samo znaka ъ nalazimo u natpisu Pavla Hartofilaksa,²⁰ koji Mošin razložno stavlja u isto doba sa grčkim natpisom Alijata Stratilata iz oko 972. godine.²¹ Iako su svi slučajevi upotrebe ъ etimološki pravilni, ipak oblik ovog znaka u *jeri* (*y*) u riječi *сьrky* sugerira pretpostavku da se pisar služio samo znakom ъ. Grupa *ьr* u istoj riječi privlači na sebe pažnju kao karakteristično odstupanje od staroslavenske norme. Posebno je značajna pojava pajerka između *r* i *t* u riječi *Hartofilaxomb*: to je, koliko mi je poznato, uopće prvi slučaj upotrebe pajerka; napose u ovom slučaju on se javlja u funkciji sekundarnog poluglasa u grčkoj riječi.

Posljednju skupinu natpisa preslavske grupe predstavljaju spomenici koji su, prema historijskim prilikama, mogli nastati u doba između oslobođenja Preslava od strane Samuila i konačnog njegova pada pod vizantijsko ropstvo 1000. godine.

Kaligrafski izrađeni natpisi na keramičkim pločicama, koje su služile za dekorativnu oplatu crkvenih zidova,²² mogli su biti izrađivani bilo prilikom zidanja hrama krajem IX v. (doba, u koje ne bi mogli ići ni paleografski, ni pravopisno), bilo prilikom neke velike restauracije hrama, koja je možda bila potrebna poslije burnih

¹⁹ V. Ivanova, Cit. d., 98—99, tabl. 42.

²⁰ Gošev, str. 84—86, tabl. XVIII^{ab}, gdje je navedena ranija literatura. — Mošin, str. 38, tabl. II, 4.

²¹ Gošev, str. 84, tabl. XVII. — Mošin, str. 38, tabl. II, 3.

²² V. Ivanova, str. 77—79, tabl. 16—18. — Gošev, str. 89—94 i 95—96, tabl. XX, XXII.

godina vizantijskog osvajanja 972. godine i oslobođenja oko 976. godine. Nasuprot tvrđenju Goševa, nama se čini nesumnjivo mišljenje Mijateva²³ da sve te pločice potječu iz istog vremena. Paleografski ovaj kaligrafski tip treba da prethodi kaligrafiji Ostromirova jevanđelja, a pravopisno odgovara normama koje daje epigrafska građa posljednje četvrti X v. Uz razumljivo odstupanje od etimološke upotrebe ѣ u tekstu fragmentarnih pločica ne nalazi se ni jedan primjer ni redukcije, ni vokalizacije: *vb žitiu, svtvoritъ se, o vsěhъ, wtovětъ, vsvъ, ihъ, slovoštъ, o pьltъsk...*, *o mlčim...* i sl. Grupe *lъ i *vl u posljednje dvije riječi ne samo što odstupaju od staroslavenske norme, nego su prikazane na isti način sa grupom vl.

Vjerojatno je iz istog vremena i Tudorin nadgrobnni natpis:²⁴ iako urezan u kamenu, po svojim kaligrafskim oblicima slova dosta je blizak pismu keramičkih pločica. Spomenik ne sadrži ni jednog jera: izostavljen je tri puta na kraju riječi: *grob, jesm i ot*. Prema mišljenju V. Ivanove, koja se poziva na Seliščeva,²⁵ »v tjahnoto proiznošenje v Preslav ošte v načaloto na X vek sa nastъpili promeni, koito sa doveli do izčezvaneto im v kraeslovieto« (str. 79). Sudeći po grafiji *y (jeri)* treba misliti da se pisar inače služio samo sa ѣ.

Nadgrobnni natpis Mostiča,²⁶ koji je u doba cara Simeuna i Petra zauzimao visoki položaj »črgubilja« prije nego što se zamonašio, prema obrazloženoj argumentaciji Goševa, ne može se staviti u šesti decenij X v. i, kao što misli Mošin, treba pomjeriti njegov nastanak u doba Samuilove vlasti u Preslavu, tj. u posljednju četvrt stoljeća (str. 39). Natpis upotrebljava oba jera: *ležitъ, lětъ, ostavivъ, bystъ, vъ; svde, Mostičъ, vsvе, žiznъ, tomъ, črgubylja, črgubylъstvo, črъnorizъsvъ*. U posljednja tri primjera kao i u *svrъši* grupa *vr predstavljena je u skladu sa staroslavenskom normom. Kao što je zapazila i V. Ivanova (str. 68) u tekstu se nalaze i primjeri etimološke zamjene ѣ i ѡ: *svrъši* m. *svrъši* (3. 1. sg. aorista), *desetъ* m. *desetъ* (genit. pl.). Primjera redukcije i vokalizacije nema.

U imenima na odlomcima keramičkih pločica, koje bi se sa izvjesnom vjerojatnoćom mogle datirati isto tako posljednjom četvrti X v.,²⁷ nalazimo oba jera uz njihovo miješanje: *Simeonъ, Kypriěnъ*;

²³ Kr. Mijatev, Преславската керамика, Sofija, 1936, str. 60 i dalje.
— V. Ivanova, Cit. d., str. 77.

²⁴ V. Ivanova, str. 79—80, tabl. XX. — Mošin, tabl. II, 6.

²⁵ A. M. Seliščev, Старославянский язык, ч. I. Moskva, 1951, str. 281.

²⁶ V. Ivanova, str. 43, 57, 61, 71, tabl. I, 5. — Gošev, 96—102, tabl. XXIII, gdje je data cjelokupna literatura. — Mošin, str. 39, tabl. II 5.

²⁷ V. Ivanova, str. 89—97, tabl. 33, 35—40.

pojavu sekundarnog њ u grčkom imenu *Varьvara*; izostavljanje središnjeg *jera* u slabom položaju — *stьpn(ikь)*; te nekoliko primjera izostavljanja krajnjeg *jera* kod grčkih imena *Ionas*, *Estratios*, *Kyr*. Ovo posljednje treba dovesti u vezu sa sličnom pojavom, kako na Tudorinoj ploči, tako i u Temničkom natpisu. Inače grupa **ьl* je u skladu sa staroslavenskom normom.

Ako u isto vrijeme pada i zapis kalygera Grigorija *azь kalygerь Gri...*,²⁸ to i u ovom slučaju imamo primjer upotrebe samo jednog *jera*. Obrnuta pojava њ isto tako samo u jednoj riječi *usьpe* u slovensko-grčkom natpisu Ane²⁹ ne može da se uzme u obzir kod razmatranja našeg pitanja. Međutim natpis na zidu dvorca u Preslavu: *azь Martinь pie*, iako ne sadrži pouzdan primjer koji bi ukazivao na konsekventnu upotrebu samo њ, ipak pruža nam primjer sa sekundarnim њ u neslovenskoj riječi *Martinь*.³⁰

Rezimirajući podatke epigrafskih tekstova sa preslavskog područja od kraja IX do kraja X v. treba konstatirati:

- 1) da se pri kraju IX i na početku X v. oba *jera* upotrebljavaju etimološki pravilno, u najstarijim spomenicima u glagoljskom obliku;
- 2) prema sredini X v. tekstovi su jednojerovi i dvojeroi sa miješanjem *jerova*, što svjedoči o fonetskom izjednačavanju poluglasova kao rezultata depalatalizacije suglasnika;
- 3) prema kraju X v. pored toga javljaju se češći primjeri sa umetnutim sekundarnim *jerom* u grčkim riječima i primjeri sa ispuštanjem *jerova*, kako u sredini, tako i na kraju riječi.

Doba bizantijske vlasti u XI—XII v. nije na ovom terenu ostavilo slavenskih natpisa. Prvi epigrafski spomenik poslije toga razdoblja je Krčevski natpis cara Kalojana (1197—1207).³¹ Tu nalazimo samo *ь*: *azь, velikь, svьtvori, molitьvy*; u posljednja dva primjera je u grupi *-tv-* umetnut sekundarni њ.

*

Na području Makedonije najstariji zapis na stubovima manastira sv. Nauma, koji bi se s obzirom na miješanje glagoljice i ćirice

²⁸ T. Totev, Два нови старобългарски надписа от Преслав, str. 39—40.

²⁹ T. Totev, Cit. d., str. 41—45.

³⁰ Ivanova, str. 80—81.

³¹ Jord. Ivanov, Български старини из Македония, Sofija, 1931, str. 29—34.

lice mogao staviti na početak X v.,³² izgleda da upotrebljava oba jera: ѣ ćirilski u riječi *popъ* i ѣ glagoljski u riječi *Мажанецъ* (?). Treba naglasiti da su ti natpisi vrlo teško čitljivi.

Čuveni Samuilov natpis iz 993. godine³³ upotrebljava oba jera. Oni nisu nigdje ispušteni. Debelo jer ѣ pravilno dolazi u riječima: *azъ, rabъ, usъpъš(iihъ), Davdъ, otъ sъtvo(reniě)*; tanki jer ѣ: *wtъca, pamętъ*. Prvo odstupanje dolazi u riječi *Samoilъ* s ѣ na kraju. Drugo odstupanje u riječi *krъstěhъ* s ѣ m. ѣ poslije *r* moglo bi se promatrati kao rezultat ranog otvrdnjavanja *r* palatalnog na ovom području. U primjeru *inъdi(kta)* ѣ predstavlja sekundarno umetnuti ѣ između susjednih konsonanata *nd* u grčkoj riječi *ινδιαιτο*.

Nastali tri godine iza toga Varoški natpis iz Prilepa 996. godine³⁴ daje samo dva primjera pravilne upotrebe jera: (*v*)ъ *lěto*, (*e*)p(*isk*)opъ.

Daleko je značajnija Bitoljska ploča, čiju je reprodukciju kod nas prvi objavio V. Mošin.³⁵ U ovom dosta opširnom natpisu cara Jovana Vladislava iz 1017. godine ima više primjera upotrebe oba jera, koji se u znatnoj mjeri etimološki miješaju. Pravilno dolazi ѣ u primjerima: *aplъ* (genit. pl.), (*sъzid*)aemъ (nom. sg.), *dělaemъ* (nom. sg.), *vъ* — 2 puta, a ѣ: *žiznъ* (akuz. sg.), *rodomъ* (instr. sg.), *сrъ* (nom. sg.), *blagověrъnu* (genit. duala), (*samodrbъ*)žavъnago (genit. sg.), *konъčě sę* (3. 1. sg. aorista). Ali etimološki nepravilno: u finalnoj poziciji — *samodrbъžъcemъ* (instr. sg. — i sa ѣ poslije *ž*), *synъ* (nom. sg.), *gradъ* — 2 puta (nom. i akuz. sg.), *vrъhovъnjuju* (genit. duala sa ѣ m. ѣ u sufiksu *-ovъnъ*), *dělanъ* (nom. sg.), *bystъ* (3. 1. sg. aorista), *načętъ* (3. 1. sg. aorista), *vъzęto* (nom. sg.), *otъ* (prijedlog), *sъ* — 2 puta (pokaz. zam.). Osobito pada u oči miješanje jerova u raznim primjerima iste riječi: *blъgaromъ* (dat. pl.), *blъgarinъ* (nom. sg.), *blъgarъsko(go)* (genit. sg.). Grupa **ъl* u navedenim primjerima, kao i grupa **ъr* u *samodrbъžъcemъ* odgovaraju staroslavenskoj normi. U tri slučaja imamo izostavljanje jera: *Iwanom* na kraju riječi; *kde*

³² Jord. Ivanov, Cit. d., str. 53. Štefanić, Cit. d., str. 25—26, tabl. II, 1 i 2, sa potpunije rekonstruiranim tekstom.

³³ Velika literatura navedena je kod Goševa, str. 87, XIX^a. — Mošin, 38—39, tabl. III, 1.

³⁴ Jord. Ivanov, Български старини из Македония, II изд. str. 26—28. — Gošev, str. 88, tabl. XIX^b. — Mošin, str. 39, tabl. III, 2.

³⁵ Mošin, str. 39, III, 3.

i *stvorenia* u tzv. apsolutno slaboj poziciji.³⁶ Sačuvani dio teksta ne pruža ni jedan primjer sa sekundarno umetnutim jerom.

Prema tome oba ova spomenika sa makedonskog područja iz prijelaznog razdoblja između X i XI stoljeća u odnosu na upotrebu jerova predstavljaju analogiju onom stanju koje smo konstatovali kod sinhrono epigrafske građe preslavske oblasti.

Sa grupom ovih spomenika mogao bi se staviti u vezu i jedan spomenik sa istočnosrpskog područja, Temnički natpis, koji Stojanović na osnovu paleografskih podataka datira X ili početkom XI v.³⁷ Tu nalazimo samo poslavenjena grčka imena desetorice od 40 Sevastijskih mučenika. Kod šest imena nalazimo ѣ na kraju riječi, a kod četiri je krajnji ѣ ispušten. Od posebnog su interesa dva imena — *Zanѣtiasъ* i *Jeklѣdik*. U prvoj je riječi umetnut ѣ u suglasničkoj grupi *nt*; kod *Jeklѣdik* suglasnik *l* je prema grčkom obliku suvišan. Stojanović tim povodom konstatuje da je pisar »napravio još jednu grešku što je iza *l* stavio ѣ, (gornje kukice su izišle vezane) ili je, može biti, između *k* i *l* hteo da metne ѣ, kao što je u drugoj reči prve vrste između *n* i *t* stavio ѣ. Ovu pogrešku nije ispravljao ničim.« (str. 7). Treba napomenuti da u ovom spomeniku na dva mjesta nalazimo poseban oblik *l* sa čekićem nadesno, koji je (kao i uz slova *n* i *m*) poznat u nekim najstarijim rukopisima, kao što su Hilendarski listići, Čudovski psaltir i dr. Ovi, prema Ščepkinu, »v drevnebolgarskih rukopisjah dolžny byli vstrečatъsja nečasto, ibo vyražali dialektičeskie fakty jazyka.«³⁸ Pojava ove kukice u funkciji oznake palatalnosti ilustrira činjenicu procesa depalatalizacije etimološki mekih suglasnika, što je zahtijevalo uvođenje specijalnog znaka za obilježavanje očuvane palatalnosti kod izvjesnih suglasnika.

*

Zetsko-humsko-bosansko područje očuvalo je jedan vanredno zanimljiv i značajan spomenik koji bi se prema paleografskim podacima mogao sinhrono nasloniti na posljednje epigrafske preslavske i makedonske spomenike s kraja X i početka XI v. — Humačku ploču

³⁶ Studija I. A. Faljova, О редуцированных гласных в древнерусском языке (Язык и литература, II, Л., 1927) uvela je pojam apsolutno slabe pozicije, tj. pozicije izolovanog poluglasa, gdje on ne može alternirati sa poluglasom u jakom položaju u okviru jedne iste morfeme.

³⁷ Ljub. Stojanović, Темнишки натпис X—XI в., str. 4—20. — V. Ivanova, str. 59—60, tabl. 11. — Mošin, 39 40, tabl. IV, 1.

³⁸ V. Ščepkin, Учебник русской палеографии, Moskva, 1918, str. 101.

iz rejona Ljubuškog.³⁹ Kao što je zapaženo, u jednu ruku ovdje imamo vanredno upadljive arhaičke pojave, kao što je prisustvo glagoljskih slova, vrlo stare oblike ćirilskih slova, pravilnu upotrebu ѡ (ѡ- akuz. sg. f.); u drugu ruku nalazimo karakteristične pojave formirane srpske redakcije, kao što je *ime* m. *ime*, *đerv* najstarijeg oblika, *ega* m. književnog *ego*, u m. *vr*, dosljednu zamjenu *y* sa *i*. Ako, doista, spomenik ide u kraj X — početak XI v., tu bismo imali dokumentaciju vrlo ranog izdvajanja prvobitne srpske redakcije iz staroslavenskog jedinstva. Mi ne nalazimo potvrdu te činjenice u sačuvanim južnoslavenskim rukopisima staroslavenskog doba, ali treba imati u vidu da su to rukopisi, bilo bugarskog i makedonskog porijekla, bilo njihove ruske kopije. S druge strane etapa evolucije poluglasova, koju su nam pokazali epigrafski preslavski i makedonski spomenici pri kraju X v. daje osnov za pretpostavku o intenzivnijem procesu izdvajanja južnoslavenskih redakcija baš u ovom razdoblju. Pri tome ne smije se previdjeti da rusizmi Ostromirova jevanđelja i drugih ruskih rukopisa XI v. nesumnjivo svjedoče da je u sredini XI v. već postojala potpuno formirana ruska recenzija sa svojim zasebnim dijalekatskim područjima.

Tekst Humačke ploče sadrži samo ѣ: *urunъ*, *sinъ*, *Bretъ* i *Ukъrsmirъ*. U posljednjem primjeru grupa *ъr* odstupa od staroslavenske norme, a nije isključeno ni ispuštanje jera između *s* i *m*, što bi već bio primjer redukcije. Interesantan je stariji oblik posesivnog pridjeva *Bretъ* umjesto mlađeg *Bretov*, koji bi u staroslavenskom trebalo da glasi *Breštъ*, a sa srpskohrvatskim refleksom *Brećъ*.⁴⁰

Najmanje jedno stoljeće, a možda i stoljeće i po, odvađa od Humačke ploče prvi slijedeći sačuvani spomenik — Nadgrobni natpis župana Grda iz Polica kod Trebinja iz treće četvrti XII v.⁴¹ Njegov tekst sadrži manje karakterističnih crta formirane srpske redakcije (na pr. *kneza* m. *kъneza*; mjestimičnu zamjenu *y* sa *i* u poziciji poslije *k* — *trěbynъskli*; adjektivni nastavak *-ga veliega*), ali zato u pogledu poluglasova daje već sliku jedne mlađe faze u njihovom razvitku. Kao i prethodni spomenik upotrebljava samo ѣ: *vrъ*, *vrъmrě*, *trěbynъskli*, *bratъ*, *Radomirъ*, *moistrъ*, *innemъ* (sa ispuštenim *e*), *snъmi* (bez title), *županъ*, *Grъdъ*. U posljednjem slučaju grupa **ъr* prikazana je prema uobičajenoj ortografskoj

³⁹ M. Vego, Humačka ploča najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini (X ili XI stoljeće), Sarajevo, 1956 (drugo izd.), str. 1—23. — Mošin, str. 40—41, tabl. IV, 2.

⁴⁰ Isp. Vego, Cit. d., str. 18.

⁴¹ Mošin, str. 41, tabl. V, 2.

normi. Primjeri redukcije poluglasova u apsolutno slaboj poziciji bili bi: *dni*, *kneza*, *zdravie*, gdje je čak sprovedena i asimilacija suglasnika $s > z$, kao i na kraju riječi *Bratěn*. Klesar izostavlja vokale na pojedinim mjestima: *imnemъ*, *snъmi*. Primjera vokalizacije i pojave sekundarnog poluglasa nema.

Natpis u crkvi sv. Petra u selu Crnča u Čičevu kod Trebinja, koji je Vego objavio 1964. godine datirajući ga posljednjom četvrti XII v.,⁴² takođe upotrebljava samo ѣ: *Drusanъ*, *dъni*, *Hramъka*, *nadъ*. Zasluđuje pažnju primjer *slavъnъga*, gdje bi se grafijska zamjena *o* sa *ъ* u čisto srpskohrvatskom završetku *-oga* na ovom neakcentovanom mjestu u riječi mogla tumačiti kao želja pisara da izbjegne taj mlađi oblik *-oga*, koji je analogijom iz zamjениčke deklinacije prodirao u pridjevsku. Nije isključeno ni fonetsko tumačenje u ovom slučaju.

Iz istog vremena je i kitorski natpis humskog kneza Miroslava u crkvi sv. Petra u Bijelom Polju, napisan između 1170 i 1191. godine.⁴³ Uz jasne srbizme (ě = ja m. stsl. *azъ*; ou m. *vъ*; ime m. *imeъ*, *knezъ* m. *kъnezъ*), koji ga vezuju sa navedenim spomenicima humskog područja, on se razlikuje od posljednjih upotrebom samo ѣ: *snъ*, *Zavidinъ*, *imenemъ*, *rabъ*, *Stěpanъ*, *Miroslavъ*, *knezъ*, *hlmъski*, *crbkъvъ*. Posljednja dva primjera svjedoče da grafijsko predstavljanje grupa **vr*, **vl* ne odstupa od ustaljene ortografske norme. Natpis je veoma dragocjen, jer sadrži prvi primjer sa srpskohrvatskim refleksom vokalizovanog poluglasa: *sazidahъ* m. starijeg *szidahъ*. Na redukciju poluglasa u apsolutno slaboj poziciji ukazuje primjer — *knezъ*. Tekst natpisa ne sadrži slučajeve sa sekundarno umetnutim jerom.

Sudeći po Truhelkinu zapisu, i pečat humskog kneza Miroslava sadrži samo ѣ: *pečatъ kneza hlmъskoga Mirosl(a)va*.⁴⁴ I ovdje imamo primjere ispuštanja *jera*: *kneza*, *hlmъskoga*. Posljednji slučaj sa ispuštanjem *ъ* u općejužnoslavenskoj grupi *lv*, posvjedočenoj u istoj riječi prethodnog spomenika, ukazuje da je to *l* sigurno već vokalno u *hlmъskoga*.

⁴² Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM ns (Arheologija) XIX (1964), str. 182—183.

⁴³ J. Kovačević, Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu, GZM ns (Arheologija) XV—XVI (1962), str. 314—315, gdje je navedena ranije literatura. — Mošin, str. 41, tabl. VI, 2.

⁴⁴ P. Andjelić, Pečat humskog kneza Miroslava, GZM ns (Arheologija) XX, (1965), str. 277—280.

Skupini humskih natpisa pripada i Blagajski natpis iz doba »slavъnago Nemane« vjerojatno pisan oko 1193—5. godine.⁴⁵ Klesar se služi samo sa Ъ: (c)ръкѡѡѡ, *svoihъ, selěhъ, (sl)avъnago*. U prvoj riječi grupa *ѡr ne odstupa od ortografske norme. Ne sadrži primjere koji bi ukazivali na redukciju i vokalizaciju poluglasova.

Čuveni Kulinov natpis u obliku niske piramide pronađen je u selu Muhašinovićima kod Visokog, a sada se čuva u Sarajevskom muzeju.⁴⁶ Ćorović ga je svojedobno stavio u 1185. godinu, a Anđelić prema Orbinijevim podacima u vezi sa dolaskom klesara u Dubrovnik pomjera datum u 1194. godinu.⁴⁷ Spomenik je od posebnog značenja za historiju pisma i jezika: čuva veliki jus — ѡ, i niz arhaičnih ćirilskih oblika. Upotrebljava samo Ъ: *crkvъ, banъ, Kulinъ, Kučevъsko, podъgorě, pragomъ* (instr. sg.), *Ъѡ*, što treba pretpostaviti i za oštećeni *jer* u riječi *obrazъ*. Primjer *zdravle* (analogan oblik u Grdovom natpisu) sa ispuštenim *jerom* u apsolutno slaboj poziciji i sa asimilacijom *s* u *z*, očito govori da je proces redukcije zahvatio i govor klesara ovoga natpisa. Potvrda vokalizacije i sekundarnog poluglasa nema.

Za natpise u krugovima ispod teksta Kulinova zapisa postoje različita mišljenja o njihovom datiranju. Međutim, oblici slova u njima ne odudaraju mnogo od pisma osnovnog natpisa. Dok je zapis iz dana bana Stjepana očevidno kasniji, nije isključeno da su neki od tih zapisa, kao što je Desivojev, pripadali članovima banove pratnje prilikom njegova dolaska na osvećenje crkve i da su na njihovu želju, možda uz banovu dozvolu, prisutni majstori uklesali njihova

⁴⁵ Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM ns XV—XVI, str. 265—266. — J. Kovačević, Cit. d., str. 311. — Mošin, str. 41, tabl. VI, 3.

⁴⁶ Ć. Truhelka, GZM, 1898, str. 617—622 i u Wissenschaftliche Mittheilungen za 1900, str. 215—220. — V. Ćorović, Godišnjica Nikoli Ćupiću 1921, str. 25—27. — J. Kovačević, Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu, GZM ns XV—XVI, str. 311—314. — P. Anđelić, Revizija ćitanja Kulinove ploče, GZM ns XV—XVI, str. 287—308, gdje je navedena prethodna literatura. — Mošin, str. 41, tabl. V, 2.

⁴⁷ Postojećim različitim interpretacijama sadržaja slobodna sam pridodati svoju hipotezu. Pretpostavljajući postojanje uže logičke veze između tri navedena podatka, mislim da je najprirodnije pretpostavljati u prvom činjenicu zidanja crkve, u drugom dodjeljivanje njoj posjeda i u trećem pomen o postavljanju svog obraza (možda portretna grobnica, uobičajena u to vrijeme na Zapadu). U ovom smislu najbliža je interpretacija Ćorovića, ali je neprihvatljiv njegov objekat poklona — proniju, jer crkva nije mogla biti pronijar, a i uopće vrlo je sumnjivo, kao što je konstatovano, da je taj termin u Bosni postojao. Meni se čini da hasta, kojom je počinjalo slovo otkinutog dijela riječi nije pripadala slovu M, već B, i da je tu stajalo: nade na nou grob(le) ili grob(lje) ou podъgorě slěpičistě — (posljednji znak je nejasan, ali nije ѡ).

imena za vječni pomen. U Desivojevu zapisu (gornji srednji krug) klesar se služi samo sa ъ: *azъ pisahъ*; njegov susjed u istom krugu ima oba jera: *azъ pisahъ*; a župan Krile (u srednjem i desnom gornjem krugu), kao i svi ostali potpisnici u donjim krugovima izgleda da imaju samo ъ. Treba pribilježiti oblik *krъstiennъ* — sa izostavljenim vokalom između dva krajnja *n*. Riječ *zъdravъ* sa *z* na početku predstavlja novi oblik, dobiven poslije redukcije ъ u slaboj poziciji i asimilacije $s + d > z$, te sa sekundarno ubačenim jerom između *z* i *d*.

Nedavno u okolini Zenice pronađeni natpis Kulinova velikog sudije Gradeše, po mišljenju njegovih izdavača, potječe iz 1194–1204. godine.⁴⁸ Upotrebljava samo ъ: *vbъ dъni, svъzida, O(h)mučaninъ, (a)zъ, popъ, piшъ* — sa ispuštenim *a*! Sem toga zapis ne pruža drugih podataka.

Iz iste oblasti potječe i Nadgrobna ploča kaznaca Nespine iz Gračanice kod Visokog,⁴⁹ koja bi se paleografski mogla staviti približno u isto doba, a možda i ranije. Klesar upotrebljava samo ъ: *velъko(ga), kaznъca, Nesъpin(e), Nesъpinu, polъgъ*. Pažnju prethodnih proučavalaca osobito su privukla dva primjera. Redukciju $i > ъ$ u riječi *velъko* (*ga* ili *go*) Vuković tumači u vezi s ruskim oblicima kao *stolъkii, stolъko*, češkim *velky* i paralelnim oblicima kao *tolъki* u našim starim spomenicima (str. 63–64). Drugo zanimljivo mjesto — posljednju riječ u prvom redu Solovjov čita kao *brъta*: trokut u sredini riječi Vuković smatra za izvrnuti oblik slova *a* (str. 68), a Solovjov za obični *jer* i navodi analogne primjere u Povelji bana Stjepana Kotromanića: *brъtb, s brъtiomъ, cъru, prъvu* (m. *pravo*), *Vlъdisavъ* i sl. Pored sve uvjerljivosti navedenih analogija treba napomenuti da u originalu navedeni znak izgleda vrlo nejasno i nije isključeno da predstavlja baš *a* sa nemarno povučenom hastom.

Upoređujući navedene humske natpise sa sinhronim bosanskim možemo primijetiti da su za naše pitanje prvi zanimljiviji ukoliko daju primjere redukcije, a i jedan primjer vokalizacije — *sazidahъ*, dok bosanski, pored jednojerovog sistema, daju manje primjera inovacija.

⁴⁸ Š. Bešlagić — Z. Kajmaković — F. Ibrahimpašić, Ćirilski natpis iz doba Kulina Bana, Naše starine X, Sarajevo, 1965, str. 203–208.

⁴⁹ Jovo Vuković — Ante Kučan, Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis, GZM ns, Sarajevo, 1948, sv. II, str. 51–68. — A. Solovjev, O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine, GZM ns, 1948, sv. III, str. 235–238. — J. Kovačević, Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine, GZM ns, XV–XVI, str. 317–322.

Posebno mjesto treba da zauzme u ovom kompleksu ktitorski natpis kneza Brečka na Povaljskoj crkvi na Braču iz 1184. godine.⁵⁰ Pripadajući jezički zasebnoj oblasti južnog Hrvatskog primorja, ovaj spomenik sadrži više značajnih osobitosti. Tu nalazimo upotrebu oba jera ѣ i ѥ, kao i paralelizam grafija *jeri* sa ѣ i sa ѥ, što uzlazi prema vrlo staroj tradiciji: isto grafijsko dvojstvo nalazimo u Bitoljskoj ploči. Međutim, oba se jera etimološki miješaju: *ězv*, *moistrъ*, *szdahъ* (sa pravilnim ѣ na kraju); s druge strane: *szě*, *knezъ*, *Brečъko*, *čstъnikъ*, *pokonъcu*. Redukciju srećemo u primjerima: *knezъ* u apsolutno slaboj poziciji, *imenem* i *crkv* na kraju riječi, i u jednom slučaju i u jakoj poziciji *čstъnikъ* pored *čestъnikъ*. Vokalizaciju prikazuje primjer *čestъnikъ*. Nema ni jednog primjera sekundarno umetnutog jera. Neobična je konstrukcija *vъ Ga radi*, tim više što u prvoj riječi na početku mjesto *v* stoji *b*, pa nije isključeno da je tu pisar načinio grešku misleći na »*Boga radi*«. Spomenuta arhaična grafijska preživljavanja očevitno odaju činjenicu da se na ovom terenu duže čuvaju palatalni suglasnici, čak i u vrijeme kad je otpočeo proces vokalizacije (*čestъnikъ*). Činjenicu miješanja jerova bez obzira na etimološku bazu u ovom spomeniku iz posljednje četvrti XII v. vjerojatno treba tumačiti kao rezultat gubljenja fonološke vrijednosti poluglasova u vokalskoj sustemi i njihova izjednačavanja, bar u izvjesnim pozicijama, sa kratkim vokalima (isp. *szě* m. očekivanog *siě*). Malobrojnost primjera ne dozvoljava izvođenje sigurnijih zaključaka.

*

Sto pedesetgodišnju prazninu između prestanka natpisa na bugarsko-makedonskom terenu i epigrafskim spomenicima druge polovice XII v. na humsko-bosanskom području popunjuju epigrafski spomenici sa hrvatskog glagoljskog terena.

Najstariji glagoljski natpis iz istočne Istre, Plominski natpis na vanjskom zidu crkve sv. Jurja iz sredine XI v.⁵¹, pruža samo jedan vjerojatan primjer sa ѣ: *pisъlъ*, gdje je krajnje ѣ etimološki pravilno upotrijebljeno, a ѣ između *s* i *l*, stavljeno je mjesto *a*. To bi

⁵⁰ V. Čorović, Povaljski natpis sa Brača JF II, Beograd, 1921, str. 123—126. — J. Kovačević, GZM, XV—XVI, str. 311. sa ranijom literaturom. — Mošin, str. 41, tabl. VI, I.

⁵¹ Branko Fučić, Izvještaj o putu po Istri 1949 godine, Ljetopis Jugoslavenske akademije 57, Zagreb, 1953; isti, Sveti Juraj i zeleni Juraj, Zbornik za nar. život i običaje 40, Zagreb, 1962. — Vj. Štefanić, Prvobitno slovensko pismo i najstarata glagolska epigrafika, str. 27, tabl. III, 1.

ukazivalo da su *ѣ* i *a* bili fonetski isti kada su se mogli grafijski zamjenjivati. Ipak, mora se imati u vidu mišljenje prof. Štefanića, koji je sumnjao da se u ovako rano vrijeme mogao pojaviti pisalъ umjesto pisalѣ i da nije isključeno da nastavak -ѣлъ pripada nekoj drugoj riječi od izgubljenog dijela teksta.

Isto tako malo materijala daje Valunski glagoljski natpis na otoku Cresu iz XI v.,⁵² koji sadrži dvije riječi sa ѣ: *sinѣ*, *vѣkѣ* (= *vѣnukѣ*).

Krčki natpis takođe iz XI v.⁵³ sa primjerima upotrebe ѣ: *opatѣ*, *Dobrosł(a)vѣ* i *ma/j(?)ѣ* —, ne može se uzeti u obzir kod razmatranja pitanja poluglasova.

Dragocjenu građu za naš problem pruža Baščanska ploča. Pisana je poslije smrti kralja Zvonimira (1089), možda negdje oko 1100. godine.⁵⁴ Kao što je uvjerljivo pokazao Štefanić, ovaj spomenik predstavlja i poseban interes sa paleografske strane, ukoliko u jednu ruku sadrži niz vrlo starih oblika oble glagoljice, koji ga povezuju sa makedonskom i bugarskom tradicijom, a u drugu ruku uvodi niz ćirilskih slova, rezultat prodiranja ćirilске pismenosti na ovo područje.⁵⁵ U cijelom spomeniku upotrebljen je samo ѣ: *azѣ*, *opatѣ*, *pisahѣ*, *Zѣvѣnim(i)rѣ*, *prѣbѣneb(g)a*, *kralѣ*, *županѣ*, *amnѣ*, *živetѣ*, *Dbrovitѣ*, *zѣdahѣ*, *kѣneza*, *Kosѣmѣta*, *vѣsu*, *kѣrainu*, *vѣ*, *sѣ* (prema Štefaniću; Hamm isto mjesto čita kao *azѣ*, te prethodna riječ kod njega glasi *prѣbѣneb(g)* bez krajnjeg *a*),⁵⁶ i prijedlog *sѣ*, *Drѣžiha*, *hrѣvatѣskѣ*, *Krѣ(ba)vѣ*, *klѣni*, *crѣkѣvѣ*. Pri kraju teksta izdvaja se specijalan oblik ѣ u njegovoj starijoj ćirilskoj formi, koju smo sreli u natpisu monaha Ananije, kao što je već zapazio Gošev (str. 83): *vѣ*, *tѣ* (mjesto *ty* — akuz. pl. masc.), *Otočѣc(i)*.

Početak procesa redukcije nalazimo u primjerima: *v Otočѣ*, *posl.*, *sѣ* i tri puta u obliku *dni*, dakle, ispuštanje jera prevladava u apsolutno slaboj poziciji.

⁵² B. Fučić, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, Ljetopis Jug. akad. 55, Zagreb, 1949. — Vj. Štefanić, Cit. d., str. 27. tabl. III, 2.

⁵³ Vj. Štefanić, Opatija svete Lucije, Croatia sacra 6, 1936; isti, Izvještaj o evidentiranju, Ljetopis Jug. akad. 59, 1954; isti, Prvobitno slovensko pismo i najstarata glagolska epigrafika, str. 27, tabl. III, 3.

⁵⁴ Vj. Štefanić, Baščanska ploča, Enciklopedija Jugoslavije I, 1955. — B. Fučić, Baščanska ploča kao arheološki predmet, Slovo 6—8, Zagreb, 1957. — Vj. Štefanić, Prvobitno slovensko pismo i najstarata glagolska epigrafika, str. 27—28, tabl. IV, 1—2.

⁵⁵ Vj. Štefanić, Prvobitno slovensko pismo..., str. 28.

⁵⁶ J. Hamm, Datiranje glagoljskih tekstova, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 1, Zagreb, 1952, (str. 22—37 posvećene Baščanskoj ploči) str. 29—30.

Primjeri sa umetnutim sekundarnim *ъ*: *Zъvъnim(i)rъ*, *Kosъmъta*, *kъrainu* — u ovim čisto slavenskim riječima ukazuju već na tendenciju »povećavanja slogovnog vokalizma«. Širenje pojave sekundarnih poluglasova, kako pokazuje i prethodni materijal, ide paralelno sa razvijanjem procesa redukcije.

Primjera vokalizacije nema. Međutim, indirektno na osnovu primjera kao što su *Zъvъnim(i)rъ* m. *Zъvonim(i)rъ* i *Kosъmъta* m. *Kosъmata* moglo bi se zaključiti da je izgovor tog jednog poluglasa, grafijski prikazanog sa *ъ*, bio sličan vokalu *o*, odnosno *a*, stoga su *o* i *a* mogli biti zamijenjeni u riječima *Zvonim(i)rъ* i *Kosmata* sa *ъ*. Ova tendencija izjednačavanja poluglasa sa vokalima zadnjeg reda, iako definitivno još neoformljena (u tekstu Bašćanske ploče nema ni jednog primjera prave vokalizacije), nimalo ne protivrječi dijalekatskim refleksima otoka Krka, gdje stvarno u drugoj skupini (prema Mačekom) ovih dijalekata čakavskog narječja, i to u jednom njezinom dijelu (Dobrinj i okolina), kako je to već pokazao Oblak, poluglasnik u dugim slogovima ima refleks *a*, a u kratkim *o*, dok se u drugom dijelu iste grupe u kratkim slogovima javlja *e*.⁵⁷ U svakom slučaju sama činjenica zamjene vokalskih grafija sa jerovima u tekstu ovoga spomenika uz pojavu sekundarnih poluglasova i uz primjere redukcije ukazuje da je taj poluglas izgubio svoju fonemsku vrijednost; on egzistira još samo fonetski.

Da li je gubljenje poluglasa kao foneme ostavilo izvjesne tragove u vokalskom sistemu, odnosno u njegovoj grafiji? Da li možda ne treba u specijalnoj grafiji slova *a* ovog spomenika vidjeti težnju posebnog označavanja etimološkog *a* naročito u dugim slogovima, gdje je počelo da se miješa u izgovoru sa poluglasom, ali se još uvijek od njega razlikovalo, pa ga je i grafijski na neki način trebalo izdvojiti? Ne ulazeći ovdje u porijeklo ove grafijske varijante vokala *a*, čiji izvor je najvjerojatnije bizantijski, možda čak i ćirilsko *a* ili prejotirano *ja*, kako pretpostavlja u vezi sa ostalim ćirilskim slovima natpisa Štefanić (str. 28), — podvući ćemo da se ono javlja u sačuvanom čitljivom dijelu teksta oko 14 puta. Slijedeći Črnčića, koji je prvi pokušao protumačiti ovu grafiju kao odraz specijalnog krčkog izgovora *a*, kao mutno *oa*, Hamm takođe prihvata da je to *a* u prva dva dijela natpisa »bilo dugo te podlijegalo muklijem izgovoru«, ili je pak imalo fonološku funkciju, kao u slučajevima:

⁵⁷ Mieczysław Małeki, O podjeli krčkih govora, *Filologija*, 4, Zagreb, 1963, str. 226; V. Oblak, Die Halbvokale u. ihre Schicksale in den südslav. Sprachen, *Archiv f. slav. Phil.* XVI (1894) 198—209, odn. 199—202.

Drbžiha, Desimira, Mikula (nom. sg. masc., a ne genit. sg. masc.). Međutim za četvrti dio teksta, gdje se specijalna grafija javlja na mjestima kada *a* nije moglo biti muklo, Hamm pretpostavlja da klesar toga dijela nije razlikovao glasovnu funkciju *ǎ* (muklog) od običnog *a*, ili je, pak, bio stranac (str. 34—35). Nama izgleda prirodnije i prihvatljivije vidjeti u toj grafiji, kao što smo rekli, grafijski odraz reakcije eliminisanja vokalske foneme — poluglasa — i njenu tendenciju izjednačavanja sa vokalom *a* u dugim slogovima, što je vjerojatno moralo izazvati u to prijelazno vrijeme veću reakciju u odnosu na dugi vokal *a*, nego što je to bio slučaj sa vokalima *o* i *e*, koji su poluglasu bili znatno bliži po kvantitetu. Treba podvući činjenicu da se u najvećem broju primjera ovaj specijalan alografem nalazi u poziciji koja alternira sa pozicijom *ъ* u riječi: *hr̄v̄v̄at̄sky*, *Kos̄m̄t̄ā* (ispred *ъ* koji stoji na mjestu *a*!), *žup̄n̄ъ*, *Kr̄b̄b̄v̄ē*, *z̄bd̄h̄ъ*, *k̄r̄r̄āinu*, *op̄at̄ъ*, *br̄(ǎ)tiyu* (ispred redukovanog *i*), *obladaju-štāgo*, *Mr̄ā*... — posljednja dva primjera sa dugim *a*, *z̄ā ne* (sa *a* dugim pod akcentom). U tri navedena imena: *Dr̄b̄žih̄ā*, *Desim(i)r̄ā* i *Mikul̄ā* možda je pisar baš želio istaći da je u toj finalnoj poziciji *a*, a ne *ъ*, koji se obično javlja i prevladava kao nastavak imenica muškog roda u nom. sg., pa je i tu primijenio to specijalno slovo za *a*. Interesantno je napomenuti da se obična grafija glagoljskog *a* javlja u čisto tradicionalnim književnim riječima, kao: *oca*, *dūha*, *az̄ъ*, *opat(ъ)*, *da*, *a(p)la*, *evadelisti*, *Boga*, *k̄rneza*, *staē*, *amnъ*, *pisahъ*, *kralъ*.

Grupe **br* i **bl* ne odstupaju od staroslavenske norme: *hr̄v̄v̄at̄sky*, *Kr̄b̄(ba)v̄ē*, *Dr̄b̄žih̄a* i *kl̄ni*. Zaslužuje pažnju primjer *cr̄k̄v̄ъ* (akuz. sg.), gdje mjesto očekivane grupe *rb* (prema ortografiji spomenika *rv*) stoji *rē*, koje ima svoju potvrdu ne samo u docnijim spomenicima sa ovog čakavskog područja u oblicima crikve, crikvamī,⁵⁸ i »gotovo bez izuzetka« prevladava u savremenom čakavskom kao *crikī*,⁵⁹ nego i u starijim spomenicima, kao što su Freizingenski odlomci sa *circuvah* i Kijevski listići sa *cirk̄naē* i *cirk̄k̄ve*.⁶⁰ U ovom najstarijem slovenačkom i češko-moravskom spomeniku oblici sa grupom *ir* su nesumnjivo ostaci starijeg perioda, kada još nije bila izražena tako jaka tendencija uklanjanja zatvorenih slogova.

⁵⁸ P. J. Šafařík, *Památky hlholského písemnictví*, Praha, 1853, str. 75 (Zlomek breviáře na perg. b. vr. v bibl. Lublanské).

⁵⁹ Iv. Žic, *Vrbnik na otoku Krku*. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Zagreb, 1900, str. 215—217.

⁶⁰ V. Vondrák, *O původu Kijevských listů a Pražských zlomků*, Praha, 1904, str. 33.

Ali drugi primjer u Kijevskim listićima *cirьkьve* ukazuje na težnju pisara da i u ovom slučaju sprovede svoju u čitavom spomeniku uobičajenu ortografsku normu, sazdanu već u vrijeme jačeg djelovanja »zakona otvorenih slogova«. Međutim, i historijski i savremeni čakavski oblici *criki*, *crikva* govorili bi da je otvaranje sloga u konkretnom slučaju postignuto metatezom *ir > ri* na čakavskom području. Da li stoga treba u *ě* grupe *rě* Bašćanske pl. već vidjeti refleks *i*?

Tri Bašćanska odlomka iz XII v.⁶¹ zbog oskudno sačuvanih natpisa na njima ništa konkretno ne pružaju, ipak u sva tri nalazimo samo *ь*. U prvom fragmentu uz primjere *azь*, *prosiь* sačuvano je i ime *Zvьnim(r?)* — opet sa *ь* na mjestu vokala *o*, analogno istoj riječi u Bašćanskoj ploči. U drugom odlomku dio riječi — *vatsk . . .*, vjerojatno *hrьvatsьskьi*, ukazuje da je *ь* ispušten ispred sufiksa — **skь*.

Grdoselski odlomak iz druge polovine XII stoljeća otkrio je nauci B. Fučić 1959. godine u srednjoj Istri.⁶² Prema Fučićevu čitanju tekst natpisa glasi: *(v)ь oltarě / . . . stama/ . . . Golobь stina/ . . . a Panьgrac* — sa sekundarnim *ь* između *n* i *g*.

Podaci sjevernohrvatske primorske epigrafske građe nalaze se u sklopu sa činjenicama koje su konstatovane u sinhronim razdobljima na drugim južnoslavenskim područjima. Mi nemamo spomenika X v. sa ovog teritorija, ali Bašćanska ploča u XI v. prikazuje već osnovne crte formirane starohrvatske redakcije sa sprovedenom denazalizacijom. Depalatalizacija mekih suglasnika ovdje je dosljedno sprovedena, i to je dovelo do izjednačavanja poluglasa, te u grafijskom smislu nalazimo samo jedan *jer* — *ь*. Stanje poluglasova koje zatičemo ovdje baca svjetlost na proces njihove evolucije na čitavom južnoslavenskom jezičkom području, ukoliko je taj sistem analogan stanju koje nam dokumentiraju bugarski i makedonski rukopisi XI—XII v.

*

Epigrafska građa staroslavenskog doba — ćirilska sa glagoljskim slovima za poluglasove (Natpis oko krsta na zidu južnog ulaza u narteks i grafit sjevernog ulaza u naos Okrugle crkve u Preslavu,

⁶¹ Vj. Štefanić, Cit. d., str. 28—29, tabl. V 1—3, sa prethodnom literaturom.

⁶² B. Fučić, Grdoselski ulomak, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 7, 1959. — Vj. Štefanić, Cit. d., str. 29, tabl. V, 4.

Zapis na stubovima sv. Nauma, Natpis monaha Ananije, Pečat Georgija sinkela bugarskog, Keramička dvojezična pločica, posljednja dva sa grafijski već formiranim ćirilskim *jerovima*) — odgovara etimološkoj upotrebi poluglasova, kakva se pretpostavlja za rekonstruirani ćirilometodovski sistem. Međutim odstupanja od etimološke upotrebe jerova javljaju se veoma rano.

Osnovna karakteristika najvećeg broja južnoslavenskih epigrafskih natpisa već u X v. je jednojerov sistem. Upotreba ѣ ili ѥ je uglavnom irelevantna za određivanje teritorijalne pripadnosti spomenika, jer su jednojerovi sistemi sa upotrebom bilo ѣ, bilo ѥ zastupljeni, kako u natpisima istočne, tako i zapadne teritorije Balkanskog poluostrva. Prvi jednojerovi datirani spomenik iz 943. godine, Dobrudžanski natpis, upotrebljava samo ѥ, koji prevladava i u preslavskim spomenicima (Natpis Pavla Hartofilaksa, Dekoratívne keramičke pločice, Grigorijev natpis), ali javljaju se natpisi i sa ѣ (Teke-Kozludžanski, Martinov zapis na zidu dvorca u Preslavu). Na humskom području istovremeno sa paralelnom upotrebom ѣ (Humačka pl., Grdov natpis iz Polica, Natpis u crkvi sv. Petra u selu Crnča), sreću se i spomenici sa ѥ (Natpis humskog kneza Miroslava, Pečat istog kneza, Blagajski natpis). Istočnobosanska epigrafska građa pruža slično stanje. Osnovni tekst Kulinova zapisa upotrebljava isključivo ѣ (dok u zapisima na krugovima prevladava ѥ), a Natpis Kulinova velikog sudije Gradeše i Nadgrobna ploča kaznaca Nespine znaju samo za ѥ. Sačuvani sinhroni fragmenti sa teritorije sjevernog Hrvatskog primorja sa upotrebom ѣ (Plominski natpis, Valunski natpis, Krčki natpis, Baščanski natpisi) ne mogu da se uzmu kao sigurno svjedočanstvo da na ovom području nisu postojali i natpisi sa upotrebom samo ѥ.

Dvojerov sistem sa etimološkim miješanjem *jerova* sproveden je u manjem broju spomenika: Mostićev natpis, Odlomci keramičkih pločica, Samuilov natpis, Bitoljska pl., Brečkov natpis iz 1184. godine.

Relativno veoma ranu pojavu tekstova sa jednojerovim i dvojerovim sistemom, uz odstupanje od etimološke upotrebe ѣ i ѥ kod posljednjeg, u južnoslavenskom epigrafskom materijalu iz druge polovice X v. treba promatrati u svjetlosti zakona harmonije silabe — onog istog glasovnog sinharmonizma, koji je u izmijenjenom fonološkom sistemu staroslavenskih dijalekata, nastalom poslije depalatalizacije mekih suglasničkih fonema, doveo do čitavog niza izmjena i inovacija u odnosu na strukturu ćirilometodskog jezičkog sistema.

Kao što sam to opširnije pokazala u članku o primatu glagoljice,⁶³ grafija staroslavenskih spomenika pruža nesumnjive potvrde prisustva novog fonološkog sistema u južnoslavenskim dijalektima X—XI v. U prvom redu ova se depalatalizacija ispoljila u novoj distribuciji vokalskih grafema, odnosno alografema, u odnosu na distribuciju istih u rekonstruiranom ćirilometodskom grafijskom sistemu. Potvrdu posljednjeg sa već izvjesnim odstupanjima nalazimo još u glagoljskom sistemu najstarijeg spomenika češko-moravske varijante staroslavenskog jezika — Kijejskim listićima. Poziciono pregrupisanje, prouzrokovano otvrdnjavanjem nekadašnjih palatala, obuhvatilo je upravo one vokalske alografeme koji su se u starijem glasovnom sistemu javljali samo poslije palatalnih suglasnika (i, 'u, 'o, e, ě, e, ѣ). U novom fonološkom depalatalizovanom sistemu distribucija ovih vokalskih grafema je izmijenjena: većina od njih sada zauzima isključivo postvokalsku poziciju.

Glagoljski alografem i = 10 u novom sistemu je postvokalski i inicijalno-prevokalski sa različitom vrijednošću (i—jv; i—ji) u zavisnosti od morfološkog oblika u kome je upotrijebljen (*krajv* — *kraji*); međutim glagoljski alografem i = 20 preuzima postkonsonantsku i inicijalno-prekonsonantsku poziciju u vrijednosti fonemnog referenta.⁶⁴

Alografemi za nekadašnje vokale srednjeg reda ('u, 'o), koji su u novom sistemu bili suvišni, iskorišteni su za postvokalsku i inicijalno-prevokalsku poziciju, gdje zadobivaju referent od dvije foneme: *ju*, *jo*, a njihovi korelativni alografemi *u*, *o* sa fonemnim referentom su samo postkonsonantski, odnosno inicijalno-prekonsonantski.

Glagoljski grafem za nosni vokal prednjeg reda *ę* ima u novom sistemu postvokalsku i inicijalno-prevokalsku poziciju sa referentom od dvije foneme: *ję*. Njena nazalna komponenta upotrijebljena je kao postkonsonantski i inicijalno-prekonsonantski alografem sa fonemnim referentom.

Kako glagoljski grafemi za *ě* i *e* nisu mogli biti dekomponovani, to su za uvođenje njihovih postvokalskih i inicijalno-prevokalskih alografema u glagoljskom pismu bili iskorišćeni nadredni

⁶³ O. Nedeljković, Još jednom o hronološkom primatu glagoljice, Zagreb, 1965, str. 31 i dalje.

⁶⁴ Vrlo zgodan termin »fonemni i morfemni referent«, koji je uveo u lingvistiku H. A. Gleason u svojoj knjizi »An introduction to descriptive linguistics«, New York, 1955, u gl. XXI, a koji kod nas još nije uobičajen, stalno se upotrebljava u stranoj literaturi, napose u bugarskim slavističkim studijama.

znaci. U konkretnom slučaju to nisu bili dopunski elementi osnovnog grafema odnosno alografema sa fonemnim referentom, kao što je to slučaj kada oni stoje nad suglasnicima (*n'*, *l'*, *r'*) i obilježavaju prisustvo fonološke mekoće kod istih, samo u tom slučaju oni se mogu smatrati kao »elementarni znakorazličiteli, a ne bukvošćetanja«. ⁶⁵ Nadredni znak nad postvokalskim grafemima ima funkciju za obilježavanje suglasnika *j*, koji počinje da se izdvaja kao samostalna fonema u novonastalom glasovnom sistemu, tj. *ě* i *ě̑* = *je*, *jě*. Reformirano prema novom fonološkom sistemu ćirilsko pismo u toj poziciji uvodi tzv. *j*-ligature.

Kako se odrazila ova depalatalizacija suglasnika, koja je zahvatila dosta veliko prostranstvo južnoslavenskih dijalekata, u daljem razvitku općeslavenskih poluglasova: ѣ (zadnjeg reda) i љ (prednjeg reda)? U onim južnoslavenskim dijalektima gdje je depalatalizacija bila intenzivnija, kao posljedica toga procesa bilo je gubljenje fonološke opozicije ѣ — љ, tj. izjednačavanje poluglasova i njihovo svodenje na jedan, što je dobilo svoj grafijski odraz u upotrebi samo jednog *jera*, bilo ѣ, bilo љ. Dok je stariji sistem glagoljice upotrebljavao dva poziciono uslovljena alografema sa fonemnim referentom, u novom grafijskom sistemu jedan alografem postaje suvišan, pa je u najvećem broju južnoslavenskih epigrafskih spomenika eliminisan. Međutim, to je našlo svoju adekvatnu potvrdu i u rukopisnom materijalu staroslavenskog kanona. Listići Undoljskog, Eninski apostol, kao i južnoslavenski predložak Žitija Kondrata upotrebljavaju samo ѣ, a Makedonski ćirilski listić, Rejmsko jevanđelje — samo љ. Razumljivo je zašto ni jedan jednojerovi rukopisni tekst nije pronađen među najstarijim glagoljskim rukopisima: ne samo zato što se ovi pridržavaju tradicionalnog dvojerovog sistema, nego stoga što su ponikli na onom području južnoslavenskih dijalekata u kojima se etimološka mekoća kod suglasnika duže čuvala, te se gubila postepeno u zavisnosti od niza faktora — različitog stepena depalatalizacije pojedinih suglasnika i njihovog svojeobraznog izgovora u pojedinim dijalektima; a svakako je presudnu ulogu pri tome odigrala frekvencija upotrebe pojedinih morfema u morfološkoj strukturi dotičnog govora.

⁶⁵ М. Јанакіев, Българско стихознание, Sofija, 1960, str. 26. — I v. Вижукіев, Среднобългарски псалтирен откъс от XIV в. Трудове на Висшия педагогически институт »Братя Кирил и Методий« В. Търново, Sofija, 1965, str. 66.

U ovom sistemu, nastalom u procesu depalatalizacije palatalnih suglasnika, kao prvu karakterističnu inovaciju predstavlja pojava i širenje sekundarnih poluglasova. Prema mišljenju V. M. Markova, iznesenom u njegovoj značajnoj knjizi o historiji poluglasova u ruskom jeziku,⁶⁶ (s pozivom na gledište Ljapunova,⁶⁷ koga on slijedi) razvitak sekundarnih poluglasova, tzv. parazitarnih, umetnutih »ne-organskih« vokala u strukturi slavenske riječi zadire još u dohistorijsku epohu općeslavenskih suglasničkih grupa. Tu se ispoljila općeslavenska tendencija izuzetne osjetljivosti slavenskih jezika prema različitim suglasničkim grupama, i to kako prilikom preuzimanja tuđih riječi uz njihovo slaveniziranje, tako i u čisto slavenskim riječima. Ovo se u prvom redu vršilo u skupinama nezgodnim za izgovor: -bn-, -dv-, -kn-, -gn-, -gd-, -zn-, -sn-, -zl-, -vl- i drugim. U procesu daljeg razvitka međukonsonantskog vokalizma ova pojava zahvata takve razmjere da se može govoriti o prisustvu vokalnog elementa u gotovo svim suglasničkim grupama. Ovo stanje koje Markov konstatuje na osnovu ruskih spomenika ima potpunu analogiju i u južnoslavenskim rukopisnim spomenicima, gdje se sekundarni poluglas osobito rado izražava nadrednim znakom — pajerkom. Pri tome Markov primjećuje da se sekundarni poluglas često pojavljuje baš na onim mjestima gdje se vrši paralelni proces redukcije.

Pregledana epigrafska građa daje karakteristične primjere upotrebe sekundarnih poluglasova na južnoslavenskom terenu. Zapazili smo pri tome da se sekundarni poluglasovi u X v. pojavljuju uglavnom u stranim riječima, i to u imenima: *Harʹtofilaksomъ* (Natpis Pavla Hartofilaksa), *Varʹvara* (Preslavske keramičke pločice), *Marʹtinъ* (u Preslavu), *Zanʹtiasъ*, *Jeklʹdik* (Temnički natpis); u Samuilovu natpisu u riječi *inʹdi(kta)*.

U XI—XII v. nalazimo sekundarni poluglas i u domaćim slavenskim riječima: *Zʹvʹnim(i)rъ*, *Kosʹmъta*, *kʹraina* (Baščanska pl.), *zʹdravie* (Kulinov natpis — krugovi). Na Istoku, gdje nemamo epigrafskih spomenika za XI—XII v., tek u Kalojanovom natpisu nalazi se: *sʹtʹvori*, *molitʹvy*.

⁶⁶ V. M. Марков, К истории редуцированных гласных в русском языке, Изд. Казанского университета, 1964, str. 135 i dalje.

⁶⁷ В. М. Ляпунов, Несколько слов по поводу замечаний профессора А. И. Соболевского, ЖМНП, 1900, XI, str. 261—262.

Kao što je rečeno, sekundarni poluglasovi javljaju se u svim staroslavenskim rukopisima X—XI v. Izgleda da se i u Kijevskim listićima u tom smislu mogu promatrati primjeri: *zъloba*, *posъlalbъ*, *zъlii*.

Proces redukcije poluglasova, koji Baudouin de Courtenay karakteriše kao »historijski prijelaz od neke pozitivne veličine prema historijsko-fonetskoj nuli«,⁶⁸ Markov u spomenutom radu stavlja u organsku vezu s razvitkom sekundarnih poluglasova — »neorganskih«, ukoliko su se ovi pojavili kao rezultat tendencije povećavanja slogovnog vokalizma. »Vršilo se, tako reći, rastvaranje prvobitnih poluglasova u širokoj bujici neorganskih vokala. U tome, u odnosu na iskonske poluglasove u sistemu fonematskih odnosa gubila se najbitnija karika: mogućnost opozicije vokalske foneme i fonematske nule uz čuvanje fonetski generalizirane tipske opozicije punim vokalima. Prema ovima vokalski glasovi, koji su gubili morfološku vrijednost, zadobivali su značenje nula-kategorije. Ova je našla odraz na pr. u takvim opozicijama kao što su бѣрати — birati, briti — boriti; гънѣти — gynuti, gniti — goniti; зъла — zola, zlota — zilota i t. d.« (str. 170). U nizu slijedećih pokoljenja takvi glasovi, koji su izgubili svoj morfološki smisao i postali irelevantni u jezičkom saznanju, postepeno su stalno odumirali.

Prema tradicionalnom mišljenju, koje je proces redukcije poluglasova promatralo prvenstveno u svjetlosti fonetskih faktora,⁶⁹ Ščepkin je još 1901. godine istakao značaj morfološkog momenta u procesu redukcije.⁷⁰ To je kasnije široko razradio I. A. Faljov u studiji o poluglasovima u staroruskom jeziku. Nasuprot mišljenju Šahmatova, koji je smatrao da su poluglasovi nestajali najprije u početnim slogovima, a tek onda u drugim pozicijama, i to je promatrao u vezi sa intenzitetom slijedećeg akcentovanog sloga,⁷¹ Faljov je pokazao da je »redukcija poluglasova u ruskom jeziku započela ne u prvom slogu riječi, već u korijenima, gdje њ i њ nisu alternirali sa

⁶⁸ I. A. Baudouin de Courtenay, Факультативные звуки языка, Избранные труды по общему языкознанию т. II, Moskva, 1963, str. 341.

⁶⁹ St. M. Kuljakin, Старословенска граматика, Beograd, 1930, str. 20—31. — J. Hamm, Staroslavenska gramatika, Zagreb, 1958, str. 80—81. — A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, p. 35 i dalje, gdje daje vrlo zgodnu komparaciju između gubljenja poluglasova — jerova i ispadanja *l e muet* naročito u francuskom narodnom govoru. — A. M. Seliščev, Старославянский язык, ч. I, str. 281—293.

⁷⁰ V. N. Ščepkin, Новгородские надписи — Graffiti. Труды Московского Археологического общества, XIX, вып. 3, Moskva, 1902, str. 43.

⁷¹ A. A. Šahmatov, Очерк древнейшего периода истории русского языка, Petrograd, 1915, str. 217.

jakim ъ i њ, ili su bili »prazni«, »suvišni« za jezičko saznanje. To je vodilo prema nestajanju poluglasova u drugim korijenima, a zatim u sufiksima i prefiksima.⁷² Prihvatajući stanovište Faljova, Markov ističe pri tome značaj faktora fonetskog preduslova: posebno tipskih grupa, u kojima se ovaj proces osobito lako širio, kao što su na pr. mnogъ-mnihъ-mneti-mne-umna i sl. (str. 174—175). Napose treba istaći detaljni studij N. van Wijka o postepenom nestajanju poluglasova u izvjesnim suglasničkim grupama u vezi sa nizom drugih faktora (veličina riječi, mjesto poluglasnika u riječi: početni, središnji, pred-akcentni i poslije-akcentni slogovi; intonacija rečenice i t. d.), sa posebnim obzirom prema različitim dijalekatskim uslovima. (str. 146—154).

Epigrafska građa sa južnoslavenskog terena pruža značajne podatke koji svjedoče da se poluglas u slabom položaju u različitim morfemama gubi najčešće u korjenskim, i to pretežno u grupama suglasnika koje sadrže sonant: *đbnmi* (Dobrudžanski natpis), *stlъpn(ikъ)* (Odlomci keramičkih pločica), *Ukъrsmirъ* (Humačka pl.), *dni-* 3 puta, *posl.(.)* (Baščanska pl.), *dni*, *kneza* (Grdov natpis), *knezъ* (Natpis hum. kn. Miroslava), *kneza*, *hlmъskoga* (Pečat kn. Miroslava), *krъstiěnnъ* (Kulinov natpis -krugovi), *knezъ* (Brečkov natpis). Redovno je sprovedeno u grupama *sd* i *kd*, ukoliko se one javljaju u tekstu pojedinih natpisa: *sdě* (Baščanska pl.), *zdravie* (Grdov natpis), *zdravie* i *zdravie* — sa sekundarnim ъ između *z* i *d* (Kulinov natpis), *kde* (Bitoljska pl.); sreće se u grupi *st*: *stvorenia* (Bitoljska pl.), i *ts*: (*hrъ*)*vatsk-* (Baščanski odl. br. 3). Primjer *čstъnikъ* sa paralelnim *čestъnikъ* (Brečkov natpis) ne samo što se ne može promatrati kao slučaj redukcije, nego u toj grafijskoj pojavi treba vidjeti prisustvo vokala istog kvaliteta kao što je *čestъnikъ*, tj. vokala reda *e*, koji još nije zadobio dopunski kvantitet. (Isp. slične primjere kod Markova str. 264).

U finalnoj poziciji *jer* je ispušten: 1) kod grčkih imena — *Ionas*, *Estratios*, *Kyr* (Odlomci keramičkih pločica), *Jeklъdik*, *Sevgirijan*, *Angijas*, *Filoktimon* (Temnički natpis), *Iwanom* (Bitoljska pl.); 2) u slavenskim riječima: *grob*, *jesm*, *ot* (Tudorin natpis), *Bratěn* (Grdov natpis), *imenem*, *crkv-* skraćenica (Brečkov natpis).

U priloškoj sintagmi: *v otocě* (Baščanska pl.).

⁷² I. A. Faljov, О редуцированных гласных в древнерусском языке, str. 121—122. — Isp. N. van Wijk, История старославянского языка, М., 1957, str. 146 i dalje.

Ne navodeći bezbrojne analogne primjere u rukopisnim spomenicima počevši od Savine knjige, skrećemo pažnju na Kijevske listiće, koji pružaju već primjere sa izvjesnim odstupanjem: *nadъ oplatmъ* (Instr. sg.) — sreće se tri puta sa ispuštenim *ъ* između *t* i *m* naporedo sa *oplatъmъ*, što u ovom slučaju ne može biti tretirano kao gubljenje poluglasa, nego predstavlja grafijski izraz morfološke alternacije, gdje se u jezičkoj svijesti još uvijek čuva prisustvo fonematskog jedinstva tipa *zlъ*, *dnъ*, *vsъ* i sl. Isto tako i primjer *sogrěšati* (prema izdanju teksta kod Karinskog)⁷³ ne može se uzeti kao slučaj prave vokalizacije *ъ* u slabom položaju u periodu koji tek prethodi definitivnoj redukciji, već u njemu (ukoliko je tačan) treba vidjeti, iako još jedan od usamljenih slučajeva, ipak potvrdu prvih početaka fonematskog slabljenja poluglasova i njihovog približavanja punim vokalima, što je našlo već svoj širi odraz u spomenicima makedonsko-bugarske varijante staroslavenskog jezika.

S tim u vezi mogli bi se navesti i slučajevi koji se u nauci promatraju kao praslavenska redukcija u prijedloško-prefiksanim oblicima na *-z*: *vъžljublenui*, *vъžljublenui* i *bež nego* — sa već sprovedenom asimilacijom po mekoći (*z + l' — ž*).

Ali zato prave primjere redukcije poluglasa srećemo u Kijevskim listićima kod grupe *-sъn-*, u kojoj je *ъ* konsekventno ispušten: *prisno* — 4 puta, *prisnoděvbi* i *prisnoděvě* posvjedočeni i u drugim staroslavenskim spomenicima bez *ъ*. Međutim *jer* je sačuvan u nekim najstarijim spomenicima ruske redakcije, kao što su Slucki psaltir sa *prisъno* i Putjatin minej, koji u riječima ovog tipa često upotrebljava nadredni znak između *s* i *n*, a u jednom slučaju i *ъ*: *prisъno-suštъnъ*.⁷⁴

Redukciju poluglasova, dakle, treba promatrati kao dugi i spori proces, koji otpočinje još u dohistorijskoj eposi u nekim suglasničkim grupama koje pružaju osobito pogodne uslove za rano gubljenje poluglasa u njima i veoma se postepeno razvija u historijsko doba, kako to pokazuju najstariji spomenici slavenske pismenosti.

Mlađu pojavu predstavlja vokalizacija poluglasova. U tom pogledu epigrafska građa, iako fragmentarna, pruža zanimljive podatke.

Na bugarskom i makedonskom području spomenici X i XI v. ne daju ni jednog primjera vokalizacije, sem, ako se ne uzme u obzir nesiguran primjer pokazne zamjenice *sъ* m. *sъ* u Bitoljskoj

⁷³ N. Karinskij, Хрестоматия по древне-церковно-славянскому и русскому языкам, S-Peterburg, 1911, str. 81.

⁷⁴ V. Markov, К истории редуцированных ..., str. 77.

ploči (što bi se možda moglo promatrati kao primjer tendencije ka vokalizaciji). Dva druga primjera nalazimo tek u drugoj polovini XII v. na zapadnom području: *sazidahъ* — u Natpisu hum. kn. Miroslava i *čestъnikъ* — u Brečkovom natpisu. Za nas su oba ova primjera od posebnog interesa, jer daju dva različita refleksa, koji odgovaraju sadašnjem izgovoru nekadašnjih poluglasova na dotičnim terenima.

Praslavenske grupe *ъr*, *ъr*, *ъl*, *ъl* u najvećem broju epigrafskih spomenika prikazane su u vidu uobičajene staroslavenske ortografske norme: *ръ*, *ръ*, *лъ*, *лъ*. Trebalo bi pretpostaviti da je krajem IX i početkom X v. postojalo dosljedno etimološko razlikovanje *ъ* i *ь* u tim grupama. Na to ukazuju na pr. primjeri na pečatu Georgija Sinkela (*čръъъcъjъ*, *blъgarъs(komu)*); a to zatičemo sačuvano još i u nekim dvojerovim spomenicima iz sredine X v., koji već znaju za izvjesna odstupanja od etimološke upotrebe jerova. Takvi su na pr. Mostićev natpis (*čръgubylja*, *čръgubylъstvo*, *čръnorizъъъ*) i Odlomci keramičkih pločica (*stlъpn-*). Prema kraju X i početku XI v. mijenjanje jerova je veoma često baš u ovim grupama. Bitoljska pl. pruža karakterističan primjer zamjene grupe *лъ* sa *ьl* kod imenice *Blъgaromъ* i *Blъgarinъ* uz njeno čuvanje kod pridjeva *blъgarskogo*. Kao što se zna, ova se pojava etimološkog nerazlikovanja *jerova* u grupama *ръ*, *ръ*, *лъ*, *лъ* nalazi u svim rukopisnim spomenicima X—XI v. bugarsko-makedonske varijante staroslavenskog jezika.

Jednojerovi spomenici, razumljivo, ne sprovode etimološko razlikovanje jerova. Međutim, baš među jednojerovim spomenicima X v., ne samo na istočnom, već i na zapadnom području Balkanskog poluostrva zatičemo odstupanje u pisanju ovih grupa od tipične staroslavenske norme. Tako je u Humačkoj ploči u vlastitom imenu *Ukъrsmirъ* zastupljena grupa *ъr*; u Natpisu Pavla Hartofilaksa nalazimo grupu *ъr* u riječi *ъrky*, a u tekstu Kaligrafskih keramičkih pločica grupu *ъl* u *мълчим(,)*, pa je čak ista grupa upotrijebljena i na mjestu očekivane općeslavenske grupe *ьl* u pridjevu ... *пъltъsk-* ... Posljednji primjer ima začudo svoju potvrdu i u *пъltи*, obliku posvjedočenom u rukopisnom jednojerovom spomeniku — Makedonskom ćirilskom listiću, jedinom do danas spomeniku staroslavenskog doba koji dosljedno upotrebljava grupe *ъr* i *ъl* (*ъrъhъ*, *дърzostig*, *дърzъ*, *гърdъ* i *дълъžaje*, gdje se već razvija i vokalski elemenat iza *l*). Stoga u grupama *ъr*, *ъr*, *ъl*, *ъl*, koje dijalekatski još nisu bile uklonjene i čuvaju se u relativno malom broju spomenika, treba vidjeti direktno produženje istih grupa iz prasla-

venskog. Pojačana tendencija sprovođenja otvorenog sloga, proces, koji je zahvatio južnoslavensko jezičko područje još u dohistorijsko doba, doveo je do ranog eliminisanja ovih općeslavenskih grupa, koje su u gotovo svim do danas poznatim južnoslavenskim spomenicima X—XI v. (kako rukopisnim, tako i epigrafskim) zamijenjene grupama *rv*, *rb*, *lv*, *lb*. Ove, prema tome, predstavljaju rezultat djelovanja zakona otvorenog sloga.

Iste ove općeslavenske grupe duže su se čuvale u ruskom jeziku, pa se stoga tretiraju kao specifična ruska osobitost. Međutim, tendencija pojačane zvučnosti zahvatila je istočnoslavensko jezičko područje po svem izgledu kasnije nego južnoslavensko, pa su se ove općeslavenske grupe na ruskom terenu mogle duže održati. Kako to dokumentuju mnogobrojni spomenici sa oba ova područja, zakon otvorenog sloga u ovim grupama ostvaren je u istočnoslavenskoj i južnoslavenskoj jezičkoj grupi na različit način. To je teoretski uvjerljivo obrazložio N. van Wijk. Raspravljajući o postanku tzv. staroslavenskih grupa, koje prevladavaju u spomenicima na čitavoj južnoslavenskoj teritoriji kao ustaljena grafijska norma, on kaže: »... le dialecte slave qui a donné naissance au vieux-bulgare ait remplacé *vr*, *vr*, *vl*, *vl* par *r*, *r'*, *l*, *l'*, en obéissant à la tendance à réaliser la sonorité croissante de toutes les syllabes. Si, plus tard, *r*, etc., sont devenus *r^o* etc., une telle évolution s'expliquerait par l'action prolongée de la même tendance, l'élément vocalique intercalé après *r*, *l* renforçant le mouvement croissant de la sonorité syllabique.⁷⁵

*

Vraćajući se problemu postavljenom u uvodnim riječima ovog članka, možemo smatrati kao dokazano da je u osnovnim presjecima evolucija poluglasova išla više-manje podjednako na čitavom južnoslavenskom području. Na kraju IX i u prvoj polovici X v. upotreba poluglasova je još etimološka bez ikakvih izmjena, kako to svjedoče najstariji bugarski spomenici Preslava i Natpis monaha Ananije. Počinjući od 943. godine sa Dobrudžanskim natpisom, epigrafska građa druge polovice X v. u Preslavu, u Makedoniji, u istočnoj Srbiji i u Hercegovini pruža niz podataka koji ukazuju na novu etapu u razvitku poluglasova sa pojavama sekundarnih poluglasova

⁷⁵ N. van Wijk, Les groupes *vr*, *vr*, *vl*, *vl* en slave commun et en russe, JF XVIII, str. 40.

i počecima redukcije. U XI v. ove pojave postepeno dobivaju širi razvoj i u ovom pogledu epigrafski tekstovi uglavnom odgovaraju onoj slici koju nam daju i staroslavenski rukopisi. Međutim, epigrafska građa, slobodnija od jednog ustaljenog pravopisnog kalupa, prikazujući činjeničko stanje živog izgovora, pokazala nam je u okviru staroslavenskog kanona postojanje dijalekatskih varijanata, u kojima se proces evolucije poluglasova ne razvija ni jednolično, ni potpuno sinhrono. Napose, kao jednu od važnijih konstatacija treba istaknuti činjenicu da je postojao ustaljeni jednojerov sistem već u sredini X v., i to se saznanje ne smije ignorirati prilikom hronološkog određivanja takvih rukopisnih tekstova, kao što su na pr. Listići Undoljskog i Eninski apostol.

R é s u m é

LES JERS DANS LES MONUMENTS ÉPIGRAPHIQUES DU VIEUX SLAVE

Cet article a pour but l'analyse du problème des jers dans les monuments épigraphiques du vieux slave. Ils sont d'une importance exclusive, vu que leur provenance est connue et leur date est exacte ou plus ou moins vraisemblable. Le nombre de ces inscriptions est maintenant assez considérable: cf. les articles de V. Štefanić et de V. Mošin, publiés dans le Recueil dédié à la célébration de la 1050—anniversaire de Clément d'Ochride, représentant l'abrégé synthétique des plus anciens monuments épigraphiques des Slaves du Sud. Ils nous forcent à revoir ce que nous connaissons sur le canon du vieux slave.

Les plus anciens matériaux cyrilliques de Prěslav de la fin du IXe s. ou du commencement du Xe s. de même que les inscriptions sur les colonnes de l'église de St. Naum sur le Lac d'Ochride contiennent les lettres glagolitiques pour les jers (excepté la Plaque de céramique et le Sceau de George syncelle bulgare qui ont déjà les jers cyrilliques stylisés). L'emploi des jers est étymologique et correspond à celui qu'on suppose pour le système de langue (reconstruit) de Cyrille et de Méthode; les déviations sporadiques se rencontrent dans quelques monuments les plus anciens.

Ce qui est d'une importance particulière c'est le système d'un seul *jer* dans la plupart des inscriptions du Xe s. L'emploi du ѣ ou du ѡ en général est insignifiant pour la localisation des monuments: ils apparaissent à l'est aussi que à l'ouest. Le plus ancien monument qui possède le système d'un seul jer c'est l'Inscription de Dobrudža du 943 n'employant que ѡ. On rencontre ce jer ѡ dans les monuments de Prěslav du dernier tiers du Xe s. (Paul Chartophylax, la Note de Grégoire) et parallèlement le système au ѡ dans les inscriptions de Teke-Kozludža près de Pliska et de Martin à Prěslav. Dans la région de Zeta et de Hum le ѡ figure dans la Plaque de Hum du Xe—XIe s., l'Inscription de Grđ et l'Inscription dans l'église de St. Paul de Crnča, tandis que le ѡ dans l'Inscription du prince Miroslav de Hum, le Sceau du même prince et l'Inscription de Blagaj. La Bosnie de l'est présente l'état

pareil. L'Inscription de Kulin du 1194 n'emploie que *ѣ*, tandis que les notes en cercles contiennent le *ѣ* de même que l'Inscription du Grand juge Gradeša et la Plaque de Nespina. Les fragments épigraphiques en glagolite du Littoral croate — les Inscriptions de Plomin, de Krk et de Valun, la Plaque et les fragments de Baška et celui de Grdoselo — n'emploient que le *ѣ*, mais ce ne dénie la possibilité que cette région pourrait posséder aussi des inscriptions au *ѣ*.

On devrait supposer que la perte de l'opposition phonologique *ѣ—ѣ*, c'est à dire l'assimilation des jers et leur réduction à une seule demivoyelle (graphiquement exprimé par *ѣ* ou *ѣ*) était la conséquence du processus du durcissement des consonnes englobant beaucoup de dialectes sud-slaves. Cf. les monuments littéraires: les Feuilles d'Undoljskij, l'Apôtre d'Enine et la protographe balkanique de la Vie de Condrate ne contiennent que le *ѣ*, tandis que la Feuille cyrillique macédonienne et l'Évangile de Reims emploient le *ѣ*.

L'emploi de deux jers (s'éloignant de l'étymologie) est représenté par un petit nombre d'inscriptions — celle de Mostič et les Fragments des plaques de céramique du terrain de Prěslav; la Plaque de Samouel et celle de Bitolj du 1016/1017 — de la région de la Macédoine; l'Inscription de Brečko du 1184 — du Littoral croate. On voit que la mouillure étymologique des consonnes dans certains dialectes des Slaves du Sud persistait longtemps avant de disparaître successivement sous l'influence des facteurs différents. Quant à l'inconséquence de l'emploi des jers dans les monuments du XIIe s. (par ex. l'Inscription de Brečko) on devrait l'expliquer comme résultat de la perte de la valeur phonologique des jers dans le système des voyelles (cf. les formes parallèles: *čestъnikъ* et *čstъnikъ*).

Les jers secondaires représentent la première innovation caractéristique. Les textes du Xe s. contiennent les jers secondaires principalement dans les mots empruntés, surtout grecs. Aux XIe—XIIe s. nous les trouvons déjà dans les mots slaves (la Plaque de Baška, l'Inscription de Kulin).

La réduction des jers chez les Slaves du Sud s'élargit assez tôt. Markov (1964) explique la réduction des jers en premier ordre par l'extension progressive des jers secondaires — «sons inorganiques soi-disants» — dans les groupes de consonnes. Ayant essayé les contrastes phonématiques des jers étymologiques, les jers secondaires ont provoqué «la neutralisation» des jers dans la structure du mot slave.

La disparition des jers faibles apparaît dans les morphèmes différents, le plus souvent dans les morphèmes radicaux, surtout dans les groupes de consonnes contenant une consonne sonore. Les Fragments des plaques de céramique et l'Inscription de Temnić omettent le jer dans la position finale dans les mots grecs; l'Inscription de Toudora (sans aucun jer) et celle de Brečko — dans les mots slaves; la Plaque de Baška — dans le syntagme adverbial.

La vocalisation des jers ne se rencontre pas dans les inscriptions bulgares et macédoniennes du Xe—XIe s. Les premiers exemples de ce phénomène sont attestés dans la deuxième moitié du XIIe s. par l'Inscription du prince Miroslav (*sazidahъ*) et par l'Inscription de Brečko (*čestъnikъ*).

Les groupes du slave commun *ѣr, *ѣr, *ѣl, *ѣl dans la plupart des monuments épigraphiques sont représentés conformément à la norme habituelle orthographique du vieux slave: *rъ, rъ, lъ, lъ*. Les plus anciennes inscriptions avec deux jers conservent conséquemment la différence étymologique de *ѣ* et de *ѣ* dans ces groupes (le Sceau de George syncelle de Bulgarie, l'Inscription de Mostič et les Fragments des plaques de céramique). A la fin du Xe s. et au commencement du XIe s. la confusion des jers dans ces groupes est très

fréquente (cf. le groupe *lv* dans la Plaque de Bitolj). La plupart des monuments au seul jer possèdent la métathèse de ces groupes, tandis que certains (la Plaque de Hum, l'Inscription de Chartophylax Paul et les Fragments de la plaque décorative de céramique) en conservent l'ancienne norme. Le reflet *rě* au lieu de *rv* dans *crěkvvv* de la Plaque de Baška a son analogie non seulement dans les vieux monuments du terrain tchakavien, mais aussi dans la forme contemporaine tchakavienne *criki* (résultat de la métathèse *ir > ri*).